

**РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТА ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ
О.О.ПОТЕБНІ ПРО ВНУТРІШНЮ ФОРМУ СЛОВА
В МОВНО-ПОНЯТІЙНІЙ РОБОТІ ЗІ СТАРШИМИ ДОШКІЛЬНИКАМИ**

Світлана Дем'яненко
(*Переяслав-Хмельницький, Україна*)

У статті розкривається сутність поглядів О.О.Потебні про внутрішню форму слова та аналізуються психолінгвістичні концепції вчених для встановлення суттєвих ознак мовного поняття “слово”, які сприятимуть мовленнєвому розвитку дітей.

Ключові слова: внутрішня форма слова, суттєві ознаки, мовне поняття, слово, діти дошкільного віку.

В статье раскрывается сущность взглядов А.А.Потебни о внутренней форме слова и анализируются психолингвистические концепции ученых для установления существенных признаков языкового понятия “слово”, которые будут способствовать языковому развитию детей.

Ключевые слова: внутренняя форма слова, существенные признаки, языковое понятие, слово, дети дошкольного возраста.

In the article essence of looks of O.O.Potebni opens up about the internal form of word and psycholinguistic conceptions of scientists are analysed for establishment of substantial signs of linguistic concept “word”, which will assist мовленнєвому development of children.

Keywords: internal form of word, substantial signs, linguistic concept, word, to put preschool age.

Постановка проблеми. Методика розвитку мовлення та навчання мови дошкільників будується на основі здобутків українського й російського теоретичного мовознавства, зокрема на працях О.О.Потебні, О.О.Шахматова, Л.В.Щерби, Л.А.Булаховського, М.А.Жовтобрюха, О.О.Реформатського, В.В.Виноградова, І.Р.Вихованця, В.М.Русанівського, Г.П.Трофимовича, М.Я.Плющ, Ю.О.Карпенка, М.П.Кочергана, Д.М.Кудрявського, О.Д.Пономаріва, Л.І.Мацько, І.К.Білодіда та ін. Погляди психологів, психолінгвістів, мовознавців на мовні одиниці дають можливість методистам уточнити зміст навчання мови, зокрема розкрити специфіку пропедевтичної роботи в ДНЗ (дошкільному навчальному закладі). Базовий компонент дошкільної освіти та нова програма розвитку дітей дошкільного віку “Я у світі” передбачає практичне ознайомлення із “звуком”, “словом”, “реченням”. Тому важливе значення для реалізації завдань мовно-понятійної роботи у ДНЗ (дошкільному навчальному закладі) має з'ясування сучасного погляду мовознавства на мовні дефініції, які є предметом засвоєння дітьми дошкільного віку до навчання у школі.

Мета статті. Психологічний та психолінгвістичний аналіз поглядів О.О.Потебні у процесі трактування мовних категорій слова для лінгвістично-коректної репрезентації дітям старшого дошкільного віку означеного мовного поняття.

Такий аналіз дозволить оптимально підійти до відбору тих суттєвих ознак мовних категорій, які будуть становити зміст роботи з мовних понять.

Виклад основного матеріалу. Провідні вчені кінця XIX початку XX століть І.О.Бодуен де Куртене, Ф.де Соссюр відкрили факт того, що мова є системою. Вона становить сукупність мовних одиниць, у якій кожна наступна одиниця визначається всіма іншими її рівневими одиницями, які є її постійними елементами, що відрізняються один

від одного призначенням, будовою й місцем у системі мови. Тому Ф. де Соссюр наголошував, що вивчати ту чи іншу одиницю мови ізольовано від системи означає шукати її.

Вченими з'ясовано, що одиниці мови належать до різних мовних рівнів, які є сукупністю однотипних одиниць і категорій, в межах кожної підсистеми мовної структури (фонетичної, лексичної, синтаксичної, морфологічної) наявна своя система, тому що всі ці елементи певного рівня є мовними одиницями. Мовна система розглядалась як єдність однорідних взаємообумовлених елементів, які мають свою значимість у відношенні до інших членів. Підсистеми мовної структури взаємодіють між собою, утворюючи спільну систему даної мови [3].

Різні одиниці мови по-різному беруть участь у виконанні її функцій при вираженні й передачі повідомлення. Безпосередньо в акті мовлення повідомлення використовуються номінативні (називні) та предикативні (повідомляючі) одиниці мови – слова й речення. Крім комунікативних одиниць, мова має також “будівельні одиниці”: фонemi, морфemi, лексеми, словоформи, моделі словотворення і словозміни у структурі речення. Усі одиниці мови, як і всі знакові одиниці, мають матеріальне вираження. Вони сприймаються органами слуху й зору. Одиниці мови служать для позначення та розмежування ідеального й матеріального [3].

Базові положення мовознавства, що становлять теорію і практику формування початкових мовних понять у дітей у ДНЗ, співвідносяться з поняттями “звук”, “слово”, “речення”.

Слово за характером своєї структури, за сукупністю функцій є будівельним матеріалом для мовленнєвих структур вищих рівнів, де воно є носієм певного значення. Основна функція слова в мові – називна, або номінативна. Слово, як зазначає М.Т.Доленко, може називати не тільки той чи інший конкретний предмет, який бачимо, відчуваємо, чуємо, а й поняття, відображенням у нашій свідомості спільних і суттєвих явищ дійсності [1]. Ці ознаки й допомагають відрізнити одне явище від іншого. Слово й поняття перебувають у нерозривній єдності. Слово матеріалізує поняття за допомогою мовних звуків і цим самим робить його доступним для інших людей. Здатність слова називати поняття робить мовлення економним. Поняття як форма мислення не збігається із формою його мовного вираження. Воно може виражатися одним словом, а також словосполученням або реченням. Поняття й слово є співвідносними але не тотожними [там само].

Представники психологічного напрямку в мовознавстві вважали слово за мовний еквівалент окремого уявлення. Так, О.О.Потебня розглядав слово як єдність членороздільного звука і значення. Слово, за Потебнею, визначає всьому своє місце в системі, допомагаючи людині розуміти себе й інших, постійно звертаючись до скарбниць свого духовного життя, життя свого народу та загальнолюдського досвіду. Учений вважав, що лише словесно оформлена думка перестає бути належністю лише однієї особи і стає доступною багатьом; вона збагачується у слові [6, с.13].

Водночас між думкою і мовою спостерігається напруження, викликане тим, що в словесному значенні закладено завжди більше, ніж є в представленні (способі поєднання інформи і ексформи мовного знака). Слово слугує лише опорою для думки. Коли ж узуалізовані слова починають уживатися в нових (оказіональних) контекстах, з'являється невідповідність. На думку вченого, безперервна боротьба думки зі словом – причина вдосконалення мови, збагачення її духовним змістом.

О.Потебня постійно наголошував на тому, що слово не завжди збігається з думкою; думка може існувати і до слова, і не будь-яка думка може бути втілена в слові. Слово вчений вважав засобом об'єктивації думки. Однак це не означає, що слово було й є засобом вираження головної думки. Слово є засобом перетворення вираження для створення нової думки. Оскільки думка, визначає П.Потебня, виникає в самій мислячій

особі, хоча й не без впливу на неї інших осіб, то слово і мова потрібні насамперед мовцеві.

Оскільки людина сприймає об'єкт відразу кількома органами чуттів, які фіксують у ньому різні ознаки, то цей об'єкт у сукупності своїх ознак утворює для думки деяку постійну величину, чуттєвий образ, у якому певна ознака переважає, домінує в межах загального враження (наприклад, "такий, що реве" – для бика; "такий що ріже" – для ножа тощо). Тобто створення загального враження від об'єкта завершується первісним його аналізом і формуванням складної домінанти, якою є внутрішня форма. Саме вона фіксується в слові. На цьому етапі пізнання світу суб'єкт поєднує елементи перцепції з системою мови, яка відіграє активну роль у формуванні в свідомості людини загального образу об'єкта.

Поєднання психічного (образа предмета) й фізичного (артикуляція відповідного слова) дослідник пояснює, апелюючи до історичної однорідності усвідомлених звуків людського мовлення і тих мимовільних звуків. З часом ці звуки стають слухняною зброєю думки, тобто мимовільне і свідоме вживання слова за необхідності вимагає не мимовільного і підсвідомого. Механізм цього процесу є діяльність духу, скерована на формування стійкого зв'язку між образом звучання (акустичним образом) і образом об'єкта. Поступово він автоматизується і думка, з якою колись було пов'язане слово, знову викликається у свідомості звуками цього слова, тобто відбувається узуалізація слова.

У кожному узуалізованому слові дія думки є порівнянням двох перцептивних мас – відомої та нової. Результатом порівняння є віднайдення деякої третьої величини, ознаки, за допомогою якої людина в слові позначає пізнаване. Цю ознаку називають представлення – обов'язкова складова слова, що виникає і об'єднує чуттєву схему, віддаляючи предмет від усього іншого, тобто надає йому ідеальності, встановлює внутрішній зв'язок сприймань.

Сформований чуттєвий образ об'єкта поєднує в собі ознаки, які пізнаються шляхом порівняння. Цей етап О.Потебня називає аперцепцією (участь певних мас представлень в утворенні нових думок). Роль слова в цьому процесі значна. Як сукупність внутрішньої форми і звука воно є засобом аперцепування змісту думки і призначене бути посередником між новим сприйняттям і попереднім записом вражень. На думку О.Потебні, аперцепція нагадує предикацію, оскільки відтіняє найважливіші ознаки об'єкта, закріплює їх у семантичній структурі слова, робить їх предметом уваги мовця і слухача. У межах аперцепції спостерігається поява певних елементів судження. Слово, яке супроводжує чуттєвий образ об'єкта і має внутрішню форму, розкладається на окремі судження, які в сукупності дає змогу його глибше пізнати. Така сукупність є *поняттям*.

За Потебнею, творча мисленнево-мовленнева діяльність людини у своєму становленні проходить такі етапи: виділення інтенціонального об'єкта із групи об'єктів; загальне враження від нього; характерна його ознака, що стає внутрішньою формою слова; чуттєвий образ об'єкта в його тотальності (сукупність сприймань); представлення (порівняння сприймань); аперцепція як початковий акт думки; судження як основна форма думки; поняття як сукупність суджень і завершальна форма думки. Слово в цих процесах є органічним елементом породження мовлення, засобом створення ідеї, поняттям, судженням про річ.

Представлення як спосіб поєднання звучання слова зі значенням Потебнею визначається рівним домінуючій ознаці, яка і стає внутрішньою формою слова. Внутрішня форма слова трактується вченим у праці "Думки і слова" то як рівнозначна етимологічному значенню, то як така ознака, що презентує увесь смисл слова, тобто стає представником усіх інших ознак предмета в мовленні, відношенням змісту думки до свідомості. Сукупність визначень внутрішньої форми слова в праці дає змогу тлумачити її як притаманний мові прийом, порядок вираження та позначення за допомогою слова нового змісту або, як опрацьовану модель, мовну формулу, за якою з участю попередніх слів та їх значень відбувається формування нових слів і значень.

В інших працях О.Потебні внутрішня форма слова постає як єдність образу, синтез ознак, образ образу, причина та умова аперцепції образів і уявлень у слові, спосіб вираження його смислу, позамовного змісту, знак значення. Поняття внутрішньої форми слова в концепції вченого пов'язується з онтологією мови, яку розглядають як тричленну сутність, що синтезує в собі такі складники: значення; внутрішню форму як компонент формальний і змістовний одночасно; форму зовнішню (звучання слова). При цьому, саме завдяки внутрішній формі слова, здійснюється не лише породження, а й сприймання мовлення, оскільки вона спрямовує думку слухача, а слово як сукупність внутрішньої форми і звука є засобом для розуміння мовця, аперцепування змісту його думки.

У процесах пізнання і породження думки-мови дослідник надавав великого значення формуванню понять і суджень. Він уважав, що будь-яке судження є актом аперцепції, тлумачення, тому сукупність суджень, на які розкладається чуттєвий образ. Можна назвати аналітичним пізнанням образу. Такою сукупністю є поняття. Судження, за Потебнею, – не скільки категорія логіки, скільки необхідне поняття для розуміння процесів творчого, а також певною мірою поточного мислення і мовлення. процеси аперцепції, формування представлень учений пояснює, спираючись на судження, і розглядає поняття як результат певної кількості суджень. Судження, на його думку, може бути як процесом, так і результатом, може розглядатися як двочленне, так і одночленне. Отже, динамічне розуміння процесу формування думки і мови дало змогу О.Потебні глибше пізнати співвідношення категорій поняття і судження, ніж це представлено у формальній логіці, зорієнтованій лише на результат пізнання. Дослідник постійно наголошував, що процес сприйняття, розуміння та інтеграції слухачем мовця, текстів, створених ним, – такою ж мірою творчий акт, як і породження мовлення, оскільки при розумінні думка мовця не передається, але слухач, розуміючи, формує власну думку. Думки мовця і слухача не збігаються повністю. Мовець не перекладає думки із своєї голови в голову слухача, а лише збуджує його когнітивну сферу, дає поштовх для творення ним власних думок, внутрішніх смислів.

Цей процес тісно пов'язаний із словом, структурою його значення. У процесі розуміння спостерігаються ті самі основні ознаки слова, що й у мовленні: мовлення і розуміння суті – лише різні аспекти одного явища. Розглядання процесу розуміння слугує поясненням того, що мова є засобом або системою засобів видозміни чи створення думки [6].

Отже, концепція породження мовлення, яка розглядалась О.Потебнею в аспекті співвідношення мови і мислення, відповідає багатьом положенням сучасної когнітивної лінгвістики. Український мовознавець є одним із попередників сучасної психолінгвістики і теорії мовленнєвої діяльності.

В академічному виданні сучасної української мови *слово* визначається як найменша самостійна одиниця мови, що складається зрідка з одного звука, а частіше з граматично оформленого звукового комплексу, за яким суспільною практикою закріплене певне значення і якому властива відтворюваність у процесі мовлення [7].

Здійснюючи лінгвістичний аналіз поняття “слово”, ураховували його фізіологічне трактування. Із погляду фізіології слово – це універсальний засіб сигналізації, що може замінити людині всі можливі подразники, предмети реального світу. Засвоєння слова – процес утворення часових нервових зв'язків між ним і образом об'єкта реального світу. Такі зв'язки утворюються в корі головного мозку за законами, відкритими І.П.Павловим. Слово стає заміником реального предмета, коли в його основі наявні конкретні уявлення. Дитина, запам'ятавши слово, не завжди співвідносить його з об'єктами дійсності, тому відбувається порушення зв'язку між першою й другою сигнальними системами і викривляється її уявлення про мовну дійсність. Фізіологічна сутність слова як і його лінгвістична характеристика обумовлюють наочний принцип навчання дітей мови та мовлення [5].

Слово трактували як основну структурно-семантичну одиницю мови, якій властиві самостійність, цільнооформленість та ідіоматичність [2, с.95]. Лінгвісти виділяють такі ознаки слова: єдність звучання і значення (слово обов'язково виражає певний зміст); лексико-граматична співвіднесеність (належить завжди до певної частини мови й має граматичну оформленість); непроникність (неможливість його структурних змін); відтворюваність (слова не творяться у процесі спілкування, а пригадуються); фонетична оформленість (наявність звукової оболонки - звучання) [2].

Як номінативну одиницю слово вважають лексемою; як граматичну одиницю називають словоформою [3]. Матеріальну оболонку слів становить комплекс звуків або один звук. Значення слова розглядали як зв'язок, що історично склався у певному суспільстві між звучанням слова і тим відображенням предмета, яке з'явилося і закріпилося у свідомості людини [2].

Слово не є знаком кожної окремої речі. У нашому дослідженні воно трактується як назва, що означає поняття про предмет. Як і поняття, лексичні значення відображають властивості речей, що виражають їх загальні й відмінні ознаки. Зміст поняття утворюють загальні й відмінні ознаки предмета, істотні для його розуміння; ознаки поняття включають його в ту чи іншу систему знань, вони утворюють його зміст або його обсяг, тобто предметна віднесеність визначається змістом поняття і є постійною [3, с.159-164].

Лінгвісти розглядають слово як єдине ціле, як мінімальну двопланову одиницю мови або як самостійний, цілісний елемент мовлення (Л.А.Булаховський, В.М.Русанівський). Учені у слові також наголошують на взаємодії його фонетичної, граматичної, лексичної сторін (В.В.Виноградов, О.І.Смирницький).

Видатний швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр зазначав, що слово, незважаючи на всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, що невідступно постає перед нашим розумом як щось центральне у механізмі мови.

Слово характеризували як лексико-граматичну одиницю, що володіє двома видами значень – лексичним та граматичним. *Лексичне значення* розглядалося як зміст слова та відповідність, що встановлюється між звуковим комплексом (назвою) і тим об'єктивно існуючим артефактом (предметом, явищем), що виражається в мові через поняття. Поняття лексичного значення розкривається в лінгвістиці із суттєвими розходженнями стосовно його базових (диференційних) ознак. В.І.Виноградов зазначав, що лексичне значення слова індивідуальне, воно закріплене та виражене сукупністю формально-фізичних елементів та сукупністю його індивідуальних співвідношень із іншими словами всередині мови [1].

Розглядали інше визначення, яке належить Б.М.Головіну. Під лексичним значенням, як зазначає лінгвіст, розуміють його предметно - речовий зміст, що оформлений за законами граматики та є елементом загальної семантичної системи словника цієї мови.

В основі лексичного значення, як і поняття, завжди лежить узагальнення. Це пояснюється тим, що значення слова та поняття ґрунтуються на специфічній формі відображення дійсності, – *узагальненні*. На відміну від поняття, значення слова у процесі вербального спілкування може змінюватись; у сполученнях з іншими словами може мати не тільки загальне, але й конкретне значення. Відтак, слово виступає в єдності загального й часткового, загального та конкретного. Воно пов'язане з поняттям, але не тотожне йому. Яким би не було абстрактне лексичне значення слова, граматичне, порівняно з цим, ще абстрактніше.

Грамматичне значення (дітям дошкільного віку поняття про нього не подається) указує на те загальне, що властиве слову як певній частині мови. За визначенням О.О.Шахматова, граматичне значення розглядали як значення слова, яке воно має у відношенні до інших слів; реальне знання пов'язує слово безпосередньо із зовнішнім світом, значення граматичне пов'язує його передусім з іншим словом [3].

О.М.Леонтьев стверджував, що *джерелом понять є чуттєвий досвід людини, тобто її відчуття й сприймання, її уявлення* про предмети і явища навколишньої дійсності. Досвід служить зовнішньою опорою внутрішніх дій, за допомогою яких усвідомлюються *істотні риси* певних мовних об'єктів та їх відношень [4]. У дослідженні чуттєвим досвідом виступало “чуття мови” як неусвідомлене, нерозчленоване емоційне узагальнення мовленнєвого досвіду дитини, спонтанної рефлексії, як підстави для спостережень над мовою, і контролю за її правильністю і регуляцією, осмислення й усвідомленням мовних понять.

Утворення поняття – складний процес, що є однією з форм відображення реальної дійсності. Схематично утворення мовного поняття можна подати в такій послідовності: відчуття, сприймання, уявлення, поняття.

Значення слова в процесі мовленнєвого спілкування переосмислюється, набуває різноманітних емоційно-вольових, експресивних відтінків. Реалізація значення слова в мовленні, як зазначає Н.Д.Бабич, забезпечується такими факторами: самою мовою, адже вона є засобом оформлення й передачі думок; рівнем володіння мовою. Залежно від того, наскільки добре мовець володіє мовою, один і той же зміст він виражає більш або менш вдало; функціонально-стилістичною метою мовлення, що передбачає добір оптимальних мовних і мовленнєвих засобів із загального арсеналу мови відповідно до потреб висловлювання; мовленнєвим контекстом (недопущення невиправданих повторів, копіювання чужого мовлення); мовленнєвою ситуацією (фактор екстралінгвістичний). Вона зумовлює обсяг, синтаксичну організацію, форму мовлення, зокрема його темп, висоту тону, паузи тощо. Урахування цих факторів забезпечує доцільне вживання слова в мовленні.

Викладені підходи до характеристики слова дають підстави вважати, по-перше, воно є складним лінгвістичним поняттям, усвідомлення якого залежить від розуміння дітьми зв'язку, що існує між лексичною та граматичною реальністю й вимагає комплексного підходу, який передбачає взаємодію в дитячому мовленні одиниць різних мовних рівнів, складовою частиною яких є слово; по-друге, для його цілісного усвідомлення дітьми у школі виникає потреба пропедевтичної роботи, в дошкільному віці.

Отже, вивчення мови потребує виділення її елементів при співвіднесенні значень та їх матеріальних носіїв. На цьому наголошують лінгвісти, психологи й методисти. У результаті аналізу лінгвістичної літератури виокремлено перелік суттєвих ознак мовних понять для їх пропедевтики у старших дошкільників. *Критеріями* відбору були: лінгвістично коректний та доступний підбір понять для розуміння дітей старшого дошкільного віку; можливість презентації ознак мовних понять у межах і на матеріалі усного мовлення дітей дошкільного віку, оскільки писемним мовленням вони не володіють; спонтанна інтуїтивна здатність дітей відчувати розчленованість мовлення; можливість і здатність старших дошкільників вичленовувати одиниці мови та їх суттєві ознаки у власному мовленні; унаочнення, що може бути матеріалізованим (мовленнєвий матеріал, графічне позначення мовних дефініцій); орієнтація на смислові й формальні ознаки мовних одиниць, які можна проілюструвати на тлі звукової природної мови; оперування дитиною смислом у мовленні, що відповідає засвоєним предметним значенням.

Висновок. Із теоретичного аналізу мовного поняття “слово” вважаємо можливим у пропедевтичній роботі з дітьми 5-го й 6-го років життя керуватися визначеними суттєвими ознаками: сукупність звуків мовлення утворюють *слово*; наявність значення – обов'язкова властивість слова як одиниці мови; слова є будівельним матеріалом мови; слово самостійна одиниця мови; є слова довгі й короткі за звучанням; слово обов'язково виражає певний зміст; слову як лінгвістичному поняттю притаманні ознаки: фонетична оформленість, лексико-граматична постійність звучання й значення, відтворюваність, уживання у сполученнях слів, номінативність; слова пригадуються, повторюються, наслідуються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доленко М.Т., Дацюк І.І. Кващук А.Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища шк., 1987. – 349 с.
2. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – Одеса: 1991. – 620 с.
3. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – 288 с.
4. Леонтьев А.Н. Психологическое исследование речи // Избр. психол. произведения: В 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.1. – 392 с.; Т.II. – 320 с.
5. Павлов И.П. Полное собрание сочинений. М. – Л., 1951. – Т. 3. – В кн. 2. – С. 345.
6. Потемня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т.4. – М.: Просвещение, 1985, – С.13.
7. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред І.К.Білодіда – К.: Наукова думка, 1983. – 588 с.